

Araştırma Makalesi

Milli Edebiyat Akımı'nın Azerbaycanlı şair Ahmed Cevad şiirine Etkisi*

Emre Kurban*

(ORCID ID: 0000-0003-0499-325X)

Makale Gönderim Tarihi

25.10.2020

Makale Kabul Tarihi

24.12.2020

z

Milli Edebiyat Akımı, 1911'de Selanik'te çıkan Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'in öncülüğünü yaptığı Genç Kalemler Dergisi'ndeki mer Seyfettin tarafından kaleme alınan "Yeni Lisan" adlı makalenin yayınlanması ile başlatılır. Türk Edebiyatına yeni bir yön kazandırmayı hedeflemiş bu Millî Edebiyat hem edebî hem de fikirsel bir harekettir. Halk edebiyatının nazım biçimi ve türlerini benimsemiş, dilde sadeleşmeyi desteklemiştir. İstanbul Türkçesinin Türk Edebiyatının ortak dili olması gerektiğini savunmuştur. Fikir olarak da Türkçü bir ideolojiyi kabul etmiştir. Bu sebeple Millî Edebiyat'ın takipçileri tarafından milliyetçi ve Türkçü birçok eser verilmiştir.

Millî Edebiyat, Osmanlı entelijansiyası arasında destek görmüş ve döneminin en baskın edebî akımı haline gelmiştir. Bu akım sonrasında Osmanlı Devleti sınırları dışında yaşayan Türkler arasında da destek bulmuştur. Azerbaycan, Millî Edebiyat'ın en çok destek gördüğü yerlerin başında gelmektedir. Azerbaycan'ın önde gelen edebiyatçıları Millî Edebiyat'ın ilkelerini benimsemiştir. Ahmed Cevad'da bu edebiyatılandandır. Azerbaycan edebiyatının en önemli şairlerinden olan Ahmed Cevad, Azerbaycan Millî Marşı'nı ve ırpınırın Karadeniz'i yazmıştır. Millî Edebiyat'ı hem edebî hem de fikir olarak benimsemiş ve şiirlerini İstanbul Türkçesi ile yazmıştır. Millî Edebiyat'ın önemli şairlerinden ve kuramılarından olan Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul ve Rıza Tefvik Bölükbaşı'ndan etkilenmiştir. Bu alışma Ahmed Cevad'ın şiirine Millî Edebiyatın hem fikir hem de edebî etkilerini ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Cevad, Millî Edebiyat, Azerbaycan Edebiyatı, Yeni Lisan, Milliyetçilik

* Bu makale "Milli Edebiyat Dönemi'nin Azerbaycanlı şair Ahmed Cevad şiirine Etkisi" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

* Arş. Gr., İstanbul Üniversitesi Trkiyat Araştırmaları Enstitüsü Trkiyat Araştırmaları Blm, emre.kurban@istanbul.edu.tr.

Effect of the National Literature Movement to Poems of Azerbaijani Poet Ahmed Cevad

Abstract

The National Literature Movement started with "The New Language" article written by Ömer Seyfettin in the Journal of Young Authors (Genç Kalemler) of which the pioneers were Ali Canip, Ömer Seyfettin and Ziya Gökalp, released its first publications in Thessaloniki, 1911. The National Literature was such a literary and intellectual/ideological movement aiming at veering off in a new direction in the course of the Turkish literature. Having adopted the forms and genres in folk literature, it was virtually supportive of the simplification in language. It also held that Istanbul Turkish should be the common language in the Turkish literature. In terms of the ideological motivations, these authors embraced a form of Turkism. For this reason, the followers of the National Literature have produced many works advocating nationalism and Turkism.

The National Literature also gained approval among Ottoman intellectuals, and it became the most dominant literary movement of the era. This movement thereafter was also welcomed by the Turks who were living outside the Ottoman borders. Azerbaijan was one of those places that the National Literature were the most supported and welcomed. The leading authors in Azerbaijan employed the fundamental principles of the National Literature. Ahmed Cevad is one of these authors. As one of the pioneering poets in the Azerbaijani literature, Ahmed Cevad has been known as the poet of the National Anthem of Azerbaijan and Çırpınırdı Karadeniz. Having adopted both the literary and ideological principles of the National Literature, Ahmed Cevad wrote his poems in Istanbul Turkish. Cevad was influenced by the foremost poets and ideologues in the National Literature such as Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul and Rıza Tevfik Bölükbaşı. In this study, we will be dealing with the literary and ideological influences of the National Literature Movement on Ahmed Cevad's poetry.

Keywords: Ahmed Cevad, National Literature, Azerbaijani Literature, New Language, Nationalism

Giriş

1789 Fransız İhtilali ile yükselen milliyetçilik, uluslarda bağımsızlık ve özgürlük hareketlerini tetiklemiştir. Bu durumdan en çok dönemin çok uluslu imparatorlukları olumsuz yönde etkilenmiştir. Osmanlı imparatorluğu da bu çok uluslu imparatorluklardandır.

Bu etkileri en aza indirmek için Osmanlı bir takım siyasi yönelimleri tercih etmiştir. Öncelikle Osmanlılık fikri üzerinde durulmuş ancak gayrimüslim tebaanın bağımsızlık hareketlerine devamı üzerine bu fikirden vazgeçilmiştir. Bunun üzerine İslamcılık düşüncesi ağır basmıştır. İslamcılık hem Müslüman tebaa arasında bir birlik oluşturma işlevi üstlenirken, hem de İslam dünyasında bir birlik ve uyanış hareketi olarak görülmüştür. 20. yüzyılın başlarında Arap dünyasında ve Arnavutlar arasında milliyetçilik fikrinin yayılması ve isyanların baş göstermesi ile İslamcılık da zayıflamıştır. Bunun üzerine ana unsur olan Türklerin birliği hedeflenmiştir.

Türkçülük ideolojisi, köken olarak Tanzimat Dönemi'ne kadar uzansa da, Balkan Savaşları'ndan sonra etkili bir ideoloji olmuş ve devlet tarafından benimsenmeye başlamıştır. Türkçülüğü siyasi manada ilk ele alan isim Yusuf Akçura'dır. Ancak bu ideolojinin en öne çıkan ismi ise Ziya Gökalp'tir. Gökalp, milleti dil, din, estetik ve ahlaki yönden ortak bir noktada birleşen topluluk olarak tarif eder. Bu ideoloji, dönemde özellikle kültür ve edebiyat alanında oldukça etkili olmuştur.

Türkçülük, Millî Edebiyat Akımı'nın doğmasında ve yayılmasında etkili olmuş ve klasik edebiyatın birçok uygulamasını değiştirmiştir. Edebî dil, vezin, içerik, biçim gibi birçok yenilik Türk edebiyatında yerleşmeye başlamıştır. Bu edebî akım içerisinde Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Suavi'nin başını çektiği Genç Kalemler Dergisi önemli bir yere sahiptir. Bu dergi Millî Edebiyat'ın hem edebî anlayışı ortaya koyup buna uygun örnekler yayımlamış, hem de ideolojik temellerini işlemiştir. Bu noktada Yeni Lisan Hareketi önemli bir yere sahiptir. Ömer Seyfettin'in kaleme aldığı Yeni Lisan adlı makale, bir nevi Millî Edebiyat'ın manifestosu olarak görülmüş ve edebî ilkelerini savunanlar Yeni Lisan Hareketi'ni benimsemişlerdir.

Osmanlı'yı hem siyasi hem de edebî yönden oldukça etkileyen bu ideoloji, sadece ülke sınırlarında destekçi bulmamıştır. Özellikle Azerbaycan'da yakından takip edilen Millî Edebiyat Akımı¹, Hüseyinzade Ali Bey, Hüseyin Cavid, Ahmed Ağaoğlu gibi birçok aydın tarafından da benimsenmiş ve savunulmuştur.

¹Tadeus Swietochowski, "The politics of a literary language and the rise of national identity in Russian Azerbaijan before 1920", *Ethnic and Racial Studies*, London, s.62.

Millî Edebiyat Akımı'nın Azerbaycan'da etkili olması ile birçok şair ve yazar da Millî Edebiyat'ın edebî anlayışına uygun eserler kaleme almaya başlamıştır. Azerbaycan Millî Marşı'nın güftesini ve Çırpınırdı Karadeniz'i yazan şair Ahmed Cevad bunlardan biridir.

Ahmed Cevad, Azerbaycan edebiyatında önemli yeri olan bir şairdir. Cevad, edebî olarak Millî Edebiyat'ın takipçisi olmuştur. Eserlerini İstanbul Türkçesi ile kaleme almış, hece ölçüsünü tercih etmiş, sade bir dil kullanmıştır. Şiirlerinde Türklük, Turan, vatan, bayrak, hürriyet gibi konular öne çıkmaktadır. Ancak Cevad'ın şiirlerini ele alırken, onun edebiyatını iki döneme ayırmak gerekmektedir. 1920'de SSCB'nin Azerbaycan'ı işgali ile uyguladığı kültür ve ideoloji istibdadı ile eserlerini özgürce yazamamıştır.

Çeşitli baskılara maruz kalmış, işinden atılmış, sürgüne yollanmış, eserlerinin yayınlanması yasaklanmıştır. Nihayetinde 1937'de yaşanan Repressiya'da* tutuklanmış ve kendisinden daha sonra haber de alınamamıştır.

Cevad, Türkiye'yi ve buradaki edebî gelişmeleri yakından takip etmiştir. Hatta Balkan Savaşları'na gönüllü olarak katılmıştır.² Birinci Dünya Savaşı'nda ise Doğu Anadolu'da savaştan zarar gören Türklere Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi adlı yardım kuruluşu ile yardıma koşmuştur.³ Burada gördüğü acı olayları da şiirlerinde işlemiştir.

Türkiye ile bu kadar alakalı olan Cevad, edebî olarak da burası ile bağınyı Sovyet işgaline kadar koparmamıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi Millî Edebiyat'ı benimseyen şair, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul ve Rıza Tevfik Bölükbaşı gibi şairlerden de etkilenmiştir. Bu şairlerin kullandığı dil, biçim, konu gibi unsurlar, Cevad'ın edebiyatını şekillendiren önemli öğelerdir.

* SSCB'de Stalin zamanında yoğun olarak 1937-1938 yıllarında uygulanan, literatürde Büyük Temizlik, Kırmızı Terör ya da Kızıl Terör olarak da adlandırılan dönemde "halk düşmanı" suçlamasıyla milyonlarca insanın gözaltına alınması, idam edilmesi ve çalışma kamplarına gönderilmesi uygulamalarıdır. Bak. İbrahim Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no: 48, Güz 2019, s. 27.

² Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik Basımevi, 1975, s. 193.

³ Afina Memmedli Saraçlı, "Azerbaycanlı Şair Ahmed Cevad'ın Kars Serüveni", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 1, Bahar 2018, s. 169.

Cevad, 1937 yılında tutuklanması ve sonrasında şehid olması ile 1952 yılına kadar yasaklı edebiyatçılardan olmuştur. Eserleri toplatılmıştır ve büyük oranda imha edilmiştir. Bu sebeple şaire ait birçok eser bu imha döneminde yok olmuştur. Azerbaycan şiirinin en önemli isimlerinden biri olmasına rağmen toplamda kaç şiiri olduğu net değildir.

Millî Edebiyatın Ahmed Cevad Şiirine Fikirsal Etkileri

Hüseyinzade Ali Bey'in başyazarlığını yaptığı⁴ *Füyuzat Dergisi*, Azerbaycan'da Millî Edebiyat savunucusu aydın ve edebiyatçıların toplandığı bir yayın organı haline gelmiştir.⁵ Bu aydınların arasında Muhammed Hadi, Mirza Elekber Sabir, Abdulla Sur, Hüseyin Cavid, Mehmet Emin Resulzade ve Abdullah Şaik gibi önemli isimler yer almaktadır.⁶

Dergi yazarlarının önemli bir kısmı İstanbul'da eğitim almış ya da İstanbul'da hem edebî hem de siyasi çevrelerde yer almışlardır. Ahmed Cevad'da bu yazarlardan Hüseyin Cavid ve Abdulla Şaik'in öğrenciliğini yapmış ve onlardan ideolojik ve edebî anlamda etkilenmiştir.⁷

Ahmed Cevad'ın şiirlerinde sadece Millî Edebiyat Akımı'nın edebî anlayışından değil, aynı zamanda Millî Edebiyat'ın Mehmet Emin Yurdakul, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Ziya Gökalp gibi temsilcilerinden de etkilenmiştir.

Millî Edebiyat'ın şiir anlayışı, Türkçü-Turancı bir ideolojiyi, İstanbul Türkçesini, sade bir dil ve İstanbul Türkçesi ile birlikte hece ölçüsünü savunmaktadır ve sanatın halka doğru olması gerektiğini ileri sürmektedir.⁸ Ahmed Cevad'ın şiirlerinde ise Millî Edebiyat'ın savunduğu bu özellikler bulunmaktadır.

⁴ Nigar Nagiyeva, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, İstanbul, Hiper Yayın, 2017, s.13

⁵ Ali Haydar Bozkurt, *Hüseyinzade Ali Bey*, Ankara, Atatürk kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 29

⁶ Erdoğan Uygur, "Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7, No. 2, Haziran 2010, s. 152

⁷ Afina Memmedli, *Ahmed Cevad*, Bakü, Elm ve Tahsil, 2010, s. 56

⁸ Orhan Okay, "Millî Edebiyat Akımı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/milli-edebiyat-akimi>, (E.T. 17.11.2018)

Ahmed Cevad'ın tüm şiirleri ele alındığında görülen en eski tarih 1913 yılıdır. Cevad'ın bu dönemdeki eserlerinde hem aruz hem de hece ölçüleri birlikte kullanılmıştır. Cevad'ın *Koşma* kitabında yer alan 'H.C.' şiiri ile birlikte bu yıla tarihlenen üç gazeli aruz ölçüsü ile kaleme alınmıştır. Ancak şairin yayınlanan ilk şiiri de yine 1913 yılında çıkmıştır⁹. Bu şiiri şöyledir:

Sevgilerden yıldırımlar kanadım,
Şimşeklerin karşısına çıkardım.
Ben ölümle pençeleşir dururdum.¹⁰

Bu şiirin dışında 1913 yılına tarihlenen ve yine *Koşma* kitabında yer alan 'Bir Gül Ektim' şiiri hece ile yazılmış ve koşma tipi kafiye düzeni kullanılmıştır. Bu şiir de şu şekildedir:

Ne yazım yaz, ne de günüm gün oldu,
Gönlümün çiçeği açmadan soldu,
Knadımı bir uğursuz el yoldu
Yerinde bir damla kuru kan kaldı
Söylediğim boş söz, döktüğüm kan-yaş,
Hakkına; kim isen el vurma, yavaş,
Yavaş ki derdime ağlayan kardaş,
Yerime arkamda bir düşman kaldı.¹¹

Ahmed Cevad'ın şiirleri arasında 1913'ten sonra aruz ile yazılmış başka bir şiire rastlanmamaktadır. Sovyet istibdadı döneminde serbest ölçü ile kaleme aldığı şiirleri olmakla birlikte bunların sayısı oldukça azdır. Şairin edebiyatında hece ölçüsü, hayatını kaybettiği 1937'ye kadar yoğunlukla tercih edilmiştir. Bu noktada Cevad'ın bir hece şairi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁹ Mustafa Ceylan, *Türk ve Dünya Edebiyatında Öldürülen Şairler 2. Cilt*, Ankara, Başkent Edebiyat, 2017, s.250.

¹⁰ İrfan Murat Yıldırım, *Bakıp Türkün Bayrağına*, İzmir, Gelecek Matbaacılık ve Yayıncılık, 1992, s. 151

¹¹ Yıldırım, *a.g.e.*, 72

Ahmed Cevad'ın Türkçülük ve Turancılık ile alakalı da birçok şiiri bulunmaktadır. Kendisi Türkçü ideolojiyi savunmakta ve bu doğrultuda eserler vermektedir. Şiirlerinde Türklük ve millet kavramı sıkça işlenmiştir. Millî Edebiyat Akımı'na dahil olan birçok Türkiyeli şair Türklük ve Turan ile ilgili şiirler kaleme almıştır. Hali hazırda Türkçülük bu edebî akımın ideolojisidir. Millî Edebiyat'ın edebî anlayışını benimseyen Ahmed Cevad da bu sebeple şiirlerinde Türklük ve Turan vurgusunu çokça kullanmıştır. Örneğin 'Rüyasını Görmüştüm' şiiri şöyledir:

Unutarak gür sevdayı
Yeşil söğüt dallarında
Benim gözüm ilk aradı
Onu Turan yollarında
Bir gün oldu bizimkiler
Oldu bizi beğenmez.
Ben dedim ki, Milletimin
Sermayesi tükenmez.¹²

Ahmed Cevad'ın Millî Edebiyat'tan etkilenmesinde ve Millî Edebiyatı benimsemesinde Füyuzatçıların önemli bir etkisi vardır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan edebiyatında iki önemli yayının etkisi, diğer yayınlara göre oldukça fazladır. Bunlardan biri Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik Numanzade gibi önemli aydınların olduğu *Molla Nasreddin Dergisi'*dir. Diğeri ise Hüseyinzade Ali Bey, Mehmet Emin Resulzade ve Hüseyin Cavid gibi aydınların başını çektiği *Füyuzat Dergisi'*dir.

Molla Nasreddinciler, yine Türkçü ve milliyetçi bir çizgide olmalarına rağmen edebiyatta Azerbaycan Türkçesi kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Bu yolla halka daha kolay ulaşabileceklerini ileri sürmektedirler. Diğeri yandan Füyuzatçıları ise tüm Türk toplulukları

¹² Ahmet Cevat, *Çırpınırdı Karadeniz*, Haz. Servet Gürçan, Ankara, Göktuğ Ltd., 1990, s. 68

arasında ortak bir Türkçenin olması gerektiğini savunmaktadır ve ortak dilin de İstanbul Türkçesi olmasını benimsemişlerdir.¹³

Cevad'da Füyuzatçıların etkisi ile şiirlerinde İstanbul Türkçesini kullanmıştır.¹⁴ Onun İstanbul Türkçe ile yazdığı şiirlerine 'İstanbul' şiiri güzel bir örnektir:

Bu kalbimden kopan her yanık feryad,
Çektiğim dertlerin tercümanı mı?
Yok mudur, kimseden derdime imdad,
Bu bahtsız sevdamin son zamanı mı?¹⁵

Cevad, şiirlerinde İstanbul Türkçesini ömrünün sonuna kadar bırakmamıştır. Ancak Sovyet baskısının artması ile birlikte İstanbul Türkçesinin yanı sıra yerel dilde de şiirler kaleme almış¹⁶, Azerbaycan Türkçesini zaman zaman şiirlerinde kullanmaya başlamıştır.

Cevad'ın şiirinde öne çıkan bir diğer unsur sade bir dil ile şiirlerini kaleme almasıdır. Halkın anlayabileceği dili, konuşma dilinin Türkçesini kullanmış, mümkün olduğunca yabancı kelimelerden arınmış bir Türkçe ile yazmaktadır şiirlerini. Hatta 'Dilimiz' şiirinde bu durumu da eleştirmektedir. Bu şiirde şöyle der:

Bakalım dilimizde neler görünür:
Okuyup, anlamak yazmaktan güçtür.
Yazan düşünmeden yazsa da bile
Okucu ben on gün gerek düşüne
Ki anlasın bu söz Arap mı, Fars mı?
O, ki kaldı mana... Anlayan hanı!¹⁷

¹³ Nagiyeva, *a.g.e.*, s. 14-15

¹⁴ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 62

¹⁵ *A.e.*, s. 117

¹⁶ *A.e.*, s. 62

¹⁷ Ahmed Cevad, *Ezilem de Susmaram*, Haz. Ali Seladdin, Bakü, Kitab Klubu, 2017, s. 107

20. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatında da tıpkı Türkiye'deki gibi Arapça ve Farsça'nın etkisi bulunmaktadır. Bu dillerden birçok kelime edebî dilde yer etmiş ve edebî eserleri halk dilinden uzaklaştırmıştır. Yine bu dillere ait tamlama ve çekimlerin de dilde yer etmesi ile metinlerin anlaşılabilirliği zayıflamıştır. Cevad da şiirinde bu durumu anlatmaktadır. Hem metinleri okumanın hem de anlamının ne kadar zor olduğunu ifade etmekle birlikte, insanlar okumaya ve anlamaya çalıştığı kelimenin Arapça mı yoksa Farsça mı, onu bile anlayamadığını dile getirmektedir. Bu sebeple kendisi mümkün olduğunca sade bir dil kullanmış ve halkın diline yakın bir dil ile eserler vermiştir.

Ayrıca Cevad için edebiyat, yüksek bir edebiyat olmalıdır ama halktan da kopuk olmamalıdır. Halkın hem millî hem de manevî duygularına hitap eden bir edebî dil ortaya çıkmasından yanadır. Bu sebep ile şiirlerinde sıklıkla millî unsurları kullanmış, halkın kültüründen ve inançlarından beslenmiştir. Dolayısıyla şiirlerinde Azerbaycan Türklerinin anlayabileceği ve kendilerinden olan hisleri bulabilecekleri bir şiir yaratmaya çalışmıştır. Bu sebeple şiirlerinde hem halk edebiyatından Leyla ve Mecnun, Aslı ile Kerem hikayelerine atıflar bulunurken, hem de nevruz, hıdırellez ve Hızır (a.s.)'a da göndermeler bulunmaktadır. Azerbaycan edebiyatında müstesna bir yeri olan şair Nizami'den de bahseder, Türkçüler için özel bir yeri olan İsmail Gaspıralı'ya da şiirler yazar. 'Derdim' adlı şiirinde peygamberlerden bahsetmiş ve Azerbaycan Türklerinin manevî duygularına da hitap etmiştir. Bu şiir de Kâbe'nin bânisi olduğuna inanılan Hz. İbrahim'den ve sabrı ile inananlara örnek olan Hz. Eyyüb'den bahsetmiştir. Bu şiiri şu şekildedir:

Zulm taşı döver zulmün havası,

Azginlarla doldu Allah yuvası.

Halil'e söylesin: Kâbe binası

Yıkıldı Haccacın murdar elinden!

Yanık bir ses gelir Zemzem ilinden!

Hakk görmedim ben onunçin saraldım

Boş yere değildir gamım ve ahım.

*Sınasın Eyyüb'ü şimdi Allah'ım,
Mal, can derdi değil, vicdan esirdi,
Hasta değil, yazık insan esirdi!*¹⁸

Millî Edebiyat Akımı Şairlerinin Ahmed Cevad Şiiri Üzerine Etkileri

Millî Edebiyat'ın Ahmed Cevad şiiri üzerindeki tek etkisi fikri manada olmamıştır. Millî Edebiyat'ın şairleri de Ahmed Cevad'ın hem edebî anlayışı hem de şiirleri üzerinde etkili olmuşlardır.

Ahmed Cevad, yaşadığı dönemde Mehmet Emin Yurdakul'u takip etmiş, şiirlerinde onu örnek almış ve en çok ondan etkilenmiştir. Hatta Mehmet Emin, edebî manada onu manevi oğlu olarak addetmiştir.¹⁹ Mehmet Emin Yurdakul, Cevad'ın şiirde biçim arayışında önemli bir örnek olmuştur.

Mehmet Emin, şiirlerinde sone, balad, ve terzerima gibi Batılı nazım biçimlerini kullanmıştır. Onun 'Bırak Beni Haykırayım' şiiri terzerima, 'Ya Bir Mezar Ya Zindan' adlı şiiri sone, 'Çömlekçi' ise balada örnektir. Cevad'da bu noktada onu örnek almıştır. 'Geçer' şiiri terzerima, 'İmansıza' şiiri sone ve 'Görünmez Yollardan' şiiri balad örneğidir.

Ayrıca Mehmet Emin Yurdakul'un, *Türkçe Şiirler* adlı şiir kitabını yayınlaması, kendisinden sonraki birçok genç şairin hece ölçüsünü kullanmasına örnek olmuştur.²⁰ Mehmet Emin, hece ölçüsünü kullanarak bazı tabuları da yıkmayı başarmıştır. O zamana kadar hece ölçüsü, sadece halk türküsü, koşma, deyiş, üçleme gibi konulara değinirken, Türkçe Şiirler ile birlikte millî duygulu ve asrî teknikli şiirlerin de yazılabileceğini göstermiştir.²¹

Mehmet Emin'in heceye getirdiği bu yenilik, Ahmed Cevad şiirinde de kendine yer bulmuştur. Onun açtığı yoldan ilerleyen Cevad, millî konulu şiirlerini hece ile kaleme almıştır.

¹⁸ A.e., s. 119

¹⁹ Memmedli, *Ahmed Cevad*, s. 77

²⁰ Mehmet Emin, *Türkçe Şiirler*, Haz. Hasan Kolcu, Fatih Kıran, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2011, s. 29

²¹ İbrahim Necmi Dilmen, "Türkçe Şiirler Cereyanına Bir Bakış ve 1905 Edebi Hareketi", *DTCF Yıllık Araştırma Dergisi*, 1940-1941, s. 52

Bununla birlikte Türkçe, Mehmet Emin için “Edebî Vatan”dır.²² Bu edebî vatanın içerisinde Türklerin ve onun medeniyetinin unsurları yer almalıdır. Bu yüzden Mehmet Emin, şiirlerini halkın içerisinde kendinden bir şeyler bulabileceği şekilde yazmıştır. Toplumun sorunlarını, yaşadığı sıkıntıları, acıları, Türk Dünyasının dertlerini ya da herhangi bir sıradan insanı şiirinin konusu yapabirmiştir.

Bu noktada Cevad’ın ‘Harpedelere’ adlı şiiri önemlidir. Bu şiirde Cevad, I. Dünya Savaşı’nın Kafkas Cephesi’nde yaşattığı acılardan bahsetmektedir. Şiir şöyledir:

Ey görünmez dost elinden gelen kuş!

Hangi murdar eller yıkılmış yuvanı?

Garip misin, yoksa nedir bu duruş!

Aşıklardan ses yok, sazları kalmış,

Çoban, sürün hani, tozları kalmış?!

Eller göç eylemiş, izleri kalmış!²³

Cevad’ın bu şiiri Mehmet Emin’in ‘Ahretlik’ şiirine benzemektedir:

Bari sizler dokunmayın şu yuvasız kuşcuğa;

Dokunmayın, memleketin şu bereli gülüne;

Dokunmayın, annesizdir; dokunmayın çocuğa;

Dokunmayın, şimdi ağlar; dokunmayın gönlüne!²⁴

Bu iki şiir de yuvası yıkılmış bir kuştan bahsetmektedir. Annesiz kalan çocukla yıkılmış bir aileden, sürsüz bir çobanla harap olmuş bir köy ele alınmıştır. İkisinde de bir yıkım ele alınmış ve bu yönü ile de şiirler ele aldıkları konu itibari ile örtüşmektedir.

Ayrıca Mehmet Emin’in ‘Çocuklar’ şiiri ile Ahmed Cevad’ın ‘Balalarım’ adlı şiirleri de sadece başlık olarak değil, ele aldıkları konu itibari ile de birbirine benzemektedir. Cevad’ın şiiri şöyledir:

²² Mehmet Emin, *a.g.e.*, s. 48

²³ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Ali Seladdin, Bakü, Şark-Garp, 2005, s. 116

²⁴ Mehmet Emin Yurdakul, *Turan’a Doğru*, İstanbul, Ergenekon Yayınevi, 1973, s. 83

*Çıksın kefedenden tabiat,
Yaz yağışı büyük nimet,
Koy olsun yeryüzü cennet.²⁵*

Mehmet Emin'in Çocuklar adlı şiiri ise şöyledir:

*Ey çocuklar, bu toprağın bir çiçeği, bir hayvanı!
Sizler ise onun büyük bir mahluku, insanı!
Onun viran yerlerini şenletecek evladı!²⁶*

Ayrıca Mehmet Emin, şiirlerinde Türk Dünyası'nın acılarını ve sorunlarını da ele almış ve Rusların Türkistan'a karşı uyguladığı emperyalizmi ele almıştır. Ahmed Cevad'da bu konuda şiir yazmıştır ve iki şiirde yine bir etkileşim görülebilmektedir. Mehmet Emin'in 'Çar'a' adlı şiiri şöyledir:

*Sana kanlı bir fecir hazırlıyor bak Asya;
Bak, hürriyet türküsü çağırıyor Kafkasya:
Bak Türkistan, bak Kırım ihtilalci birer kız!
Bilki senin tacını düşürecek bir Kırgız,
Devirecek tahtını Oğuzların Milleti
Yükselecek karşında büyük Turan Devleti!²⁷*

Bu şiire karşılık Ahmed Cevad'ın 'Kuropatkine' adlı şiiri şöyledir:

*Türkistan'dan başka birçok yerler var!
Size lanet eder dargın obalar!
Unut, eski günü, unut!
Bak, gökteki kara bulut
Mazlumların ahıdır!*

²⁵ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 110

²⁶ Yüksel Yazıcı, *Mehmet Emin Yurdakul*, İstanbul, Toker Yayınları, 1987, s. 118

²⁷ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 42

Ey hürriyet, derman senin elinde!

Asılmaya mahkum olan kardeşi,

Kurtaracak ferman senin elinde!²⁸

İki şairin şiirini ele alırsak, ikisinde de ortak olan hürriyet vurgusudur ve hürriyetin geleceğine olan inançtır. Mehmet Emin, Türkistan ile birlikte Kırım ve Kafkasya'yı da anmaktadır. Tüm bu yurtlarının birlikte Rus emperyalizmini yıkacağını dile getirmektedir. Cevad da buna karşılık sadece Türkistan değil, başka yerler de var demektedir. Başka yerlerden kastı elbette ki öncelikle Kafkasya'dır. Cevad, Kırım'ı da takip etmektedir. Hatta Gaspıralı için 'Gaspıralı İçin' adında bir şiir dahi yazmıştır. Bu sebeple Türkistan'dan başka yerler var derken Kırım'ı da ima etmiştir. Ayrıca, Gaspıralı ile ilgili olarak Mehmet Emin'in de 'İsmail Gaspıralı'ya' adlı bir şiiri mevcuttur.

Ahmed Cevad'ın şiirlerini etkileyen bir diğer önemli isim Ziya Gökalp'tir. Gökalp, Cevad'ın şiirlerini en çok dil anlayışı, fikrî ve ideolojik temeller üzerinden etkilemiştir.

Millî Edebiyat, sade bir Türkçenin kullanılmasını benimsemiştir. Ziya Gökalp de bunun savunucularındandır. Cevad da şiirlerinde sade bir dil kullanmıştır. Bu noktada Gökalp'in 'Sanat' şiiri Cevad için önemlidir çünkü Cevad'ın 'Dilimiz' adlı şiiri, 'Sanat' ile çok benzer söylemlere sahiptir. 'Dilimiz' şiiri şöyledir:

Çokları anlamaz milletten, aydın,

Birce parçasını şiir yazanın.

Gün oldu şairler göğe çıktılar,

Bu yazık millete oradan baktılar.

Od etmedi, yağdı ateş başına,

Siyah kondurdular kara kaşına.²⁹

Gökalp'in 'Sanat' şiiri de şu şekildedir:

²⁸ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 137

²⁹ A.e., s. 102

*Aruz sizin olsun, hece bizimdir,
Halkın söylediği Türkçe bizimdir,
Leyl sizin, şeb sizin, gece bizimdir.
Değildir bir mana üç ada muhtaç.*

Burada ele alınan iki şiirde de şu hususlar dikkat çekmektedir: ikisinde de öncelikle halkın anlamakta zorlandığı Arapça ve Farsça kelimelerin varlığı eleştirilmiştir. Gökalp bunu açıkça söylemiştir. Cevad ise ağıdalı dilin yüksek edebiyat olarak değerlendirilmesini eleştirerek halk dilini savunmuştur. İkisi de çok benzer şekilde bu durumu örneklendirmiş, Türkçesi bulunan kelimeler varken, diğer dillerden kelimelerin kullanılmasına karşı çıkmışlardır.

Gökalp'ın Cevad üzerindeki diğer etkisi fikrî temeldedir. Gökalp, Türk tarihini bir bütün olarak ele alır ve Turan'dan bahsederken Türklerin hükmettiği ve yaşadığı her yeri bu sınırlara dahil etmektedir. Hatta bu noktada "İlhan" adında bir kavram kullanmaktadır. İlhan'ı Gökalp şu şekilde tarif etmektedir:

Eski Türk dininde, Türk Tanrısı, barış ve barışçılık tanrısı idi. Türk dininin mahiyetini gösteren il kelimesi, barış anlamına geliyordu. İlci barışçı demek olduğu gibi, İlhan "Barış Hakanı" demektir. Türk İlhanları Mançurya'dan Macaristan'a kadar sürekli bir barış vücuda getiren ileri barışseverlerden idiler.

Türklerin eski barışçılık geleneği sayesinde ki, Türk hükümdarları da İslamlık devrinde de daima mağluplara şefkatle davranmış, daima kendilerini milletler arası bir barış amili tanımışlardır.³⁰

Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki İslam'ın kelime anlamı da barış getirmektir.³¹ Bu konuda şu denilebilir ki Gökalp için İlhan, sadece siyasi değil, dini de bir kavramdır ve bu kavram İslamıktan sonra da anlamını

³⁰Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1970, s. 41

³¹ Mustafa Sinanoğlu, "İslam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam>, (30. 11. 2019)

korumuştur. Gökalp bu kavramı 'Altın Destan' şiirinde kullanmıştır. Bu şiir şöyledir:

*Kurultay toplansın Tanrı Dağı'nda
İlhan tahta çıksın Elmabağı'nda,
Beyler solda dursun, hanlar sağında,
Sevmek günah değil sevinç çağında
Görünce toplanmış hanân nerede?
Gideyim, arayım: Canan nerede?³²*

İlhan kavramı, Cevad'ın şiirlerinde de kendine yer bulmaktadır. Onun, Bakü'yü İngiliz işgalinden kurtaran Türk Ordusu'nu andığı 'Azerbaycan Bayrağına' adlı şiiri İlhan kavramı için güzel bir örnektir. Bu şiir şöyledir:

*Kayı Han soyundan aldığı rengi,
Kocamış İlhanla Müslüman Beyi
İlhan'ın evladı dinin direği,
Getirdin gönlüme sefa bayrağım!³³*

Cevad, bu şiirde Kayı Han soyu ile Osmanlı'yı anlatmaktadır. Kocamış İlhan ile 600 yıllık kadim Osmanlı Devleti'nden, Müslüman Beyi ile de onun hükümdarından bahsetmektedir. İlhanın evladı ise Bakü'yü kurtaran Osmanlı askeridir. Bu ordunun dinin direği olarak tanımlanması, hükümdarının Müslüman Beyi olarak tarif edilmesi ve devleti İlhan diye tanımlaması ile aslında Gökalp'in verdiği anlamı oluşturmuştur. Cevad'ın Türkiye'ye bakışı ve buraya olan sevgisinden yukarıda bahsedilmiştir. Tekrar etmek gerekirse Cevad, Osmanlı'yı Türklüğün merkezi olarak görmektedir. Ayrıca şunu da unutmamak gerekir ki Osmanlı hükümdarı aynı zamanda Halife'dir. Son dizede gönlüme sefa getirdin derken, İlhan'ın ordusu Cevad'ın ülkesine barış ve huzur getirmiştir anlamı kastedilmiştir.

³² Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Haz. Halil İbrahim Şahin, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 132

³³ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 127

Gökalp'in Türk tarihini bir bütün olarak ele aldığından bahsetmiştik. Bu noktada daha önceleri düşman olarak görülen İran'ı, Osmanlı ile birlikte anmıştır şiirlerinde. Bu duruma 'Ergenekon' şiiri örnek olabilir:

*Fatih aldı İstanbul'u,
Babür, Hint'e eğdi yolu,
Nadir sarstı sağı, solu,
Oldu bir son taslağımız.³⁴*

Bu şiirde Fatih'ten ve Babür'den bahsettikten sonra Nadir Şah'tan bahsetmiştir Gökalp. Nadir Şah, İran Safevi Devleti'nin en önemli hükümdarlarından biridir. Hatta Osmanlı'ya karşı birçok zafer de kazanmıştır. İran, Osmanlı'nın uzun yıllar geleneksel rakiplerinden ve düşmanlarından olmuştur. Bu durumun siyasi sebepleri olduğu kadar dini sebepleri de vardır. Osmanlı Sünni bir devletken, Safeviler Şii'dir. Bu sebeple Osmanlı ile İran'ın birlikte kullanılması çok rastlanılan bir durum değildir ancak Gökalp, bu tabuyu yıkmıştır.

Buna benzer bir durum Cevad'ın 'Dağlar' adlı şiirinde de bulunmaktadır. Onun bu şiiri şöyledir:

*İran'ın arslanı, Türkün hilali,
Ürküttü göğünde uçan kartalı.
Karlı kanlar sana düşman çıkalı,
Görmedim yüzünü güler, a dağlar!³⁵*

Cevad'ın şiirlerinde Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın da etkileri görülmektedir. Rıza Tevfik, Hüseyin Cavid ve Abdulla Şaik gibi Azerbaycanlı aydınların hocasıdır. Bu şekilde bu iki isim Millî Edebiyat'ı bizzat kaynağından aldıkları eğitim ile benimsemiş ve öğrenmişlerdir. Bu isimler aynı zamanda Ahmed Cevad'a da hocalık yapmışlardır. Böylece Rıza Tevfik'in dolaylı yoldan Cevad üzerinde etkisi vardır. Şiirlerinde kullandıkları kavramlar üzerinden iki şair arasındaki etkileşim ele alınabilir. Rıza Tevfik'in Edirne'nin işgali için yazdığı 'Edirne için' şiiri ile

³⁴ Gökalp, *Kızıl Elma*, s. 140

³⁵ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 212

Cevad'ın 'İstanbul' şiirleri ortak metaforların görülebileceği şiirlerdir. Rıza Tevfik'in 'Edirne İçin' şiiri şöyledir:

*Ağla sevdiceğim! Gül ruhlarından,
Jaleler dökülsün; Nevbahar oldu!
Harabat Ellerin bülbüllerinden
Bu ıssız bahçeler nalekar oldu.*

*Bir vakit başında hüma uçardı,
Ağaçlar yoluna çiçek saçardı;
Bastığın yerlerde çiğdem açardı,
Bir yıldır o yerler hep mezar oldu!³⁶*

Buna karşılık Cevad'ın 'İstanbul' şiiri şöyledir:

*Ben sevdiğim mermer sineli yârin,
Diyorlar, koynunda yabancı bir el var!
Bakıp ufuklara, uzak yollara
Akıyormuş mavi gözler, akşamlar!
Benim sevdiğim kız dünya güzeli,
Ona bu dünyada eş yaranmamış!
Diyorlar, gönlünü felek bozalı
Sürmeli telleri hiç taranmamış!³⁷*

Bu iki şiir ele alındığında ilk dikkat çeken unsur şudur: iki şair de şehirleri bir sevgili gibi tarif etmiştir. Canlılığını yitirmiş bir sevgiliden bahsediyor iki şiir de. İki şiirde de şehirlerin işgal öncesi dönemleri görkemli bir şekilde işlenmiş. Birinde dünyalar güzeli bir sevgiliyken, diğesinde üzerinde hüma kuşunun uçtuğu, ağaçların çiçek saçtığı şeklinde tasvir edilmiştir. Ancak işgaller iki sevgiliyi de güzelliğinden uzaklaştırmıştır. Cevad, felek bozgunundan sonra sevgilinin saçlarının

³⁶ Rıza Tevfik, Haz. Abdullah Uçman, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 55

³⁷ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 132

hiç taranmadığını, Rıza Tevfik ise bastığı yerlerde çiğdemlerin açtığı yerlerin mezarlığa döndüğünü söylemiştir. İki şiirde ortak olan şehirlerin birer sevgili olması ve işgal ile birlikte güzelliklerini yitirmesidir.

İki şairin şiirlerindeki etkileşime bir başka örnek de Rıza Tevfik'in 'Divan' şiiri ile Cevad'ın 'İmdat' şiiri kabul edilebilir. 'Divan' şöyledir:

Kapılar kapanmış bacalar tütmez,

Kimsecik o çölde bir koyun gütmez;

Ağaçlar kurumuş bülbüller ötmez

Baykuşlarda bile figan kalmamış.

Hiç anılmaz olmuş atalar adı,

Beşikte bırakmış ana evladı,

Kırılmış yetimin kolu kanadı

Zulüm pençesinden aman kalmamış.³⁸

Cevad'ın 'İmdat' şiiri de şöyledir:

Tütmez bacaları, yanmaz çıralar,

Kardeşi bacıdan ayırmış dağlar,

Bacılar nerededir, bulutlar ağlar?

Kardeşsiz baciya imdada geldim.

Verip yad ellere sırma telini,

Gelinler bırakmış güzel elini.

Anasızdır yavru, sen söyle ninni.

Ninnisiz yavruya, imdada geldim.³⁹

Bu iki şiir birbirini tamamlar niteliktedir. Rıza Tevfik, 'Divan' şiirinde savaşların getirdiği yıkımdan ve acılardan bahsetmiştir. Cevad ise bu acı ve yıkımları bilmekle birlikte yardıma geldiğini yazmıştır. Kaldı ki tarihsel olarak böyle bir durum da yaşanmıştır. I. Dünya Savaşı döneminde

³⁸ Rıza Tevfik, s. 34

³⁹ Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, s. 118

Cevad, Doğu Anadolu'daki soydaşlarına yardım etmek için bölgede faaliyetlerde bulunmuştur. Yani biri acıyı anlatırken, diğeri bu acıya karşı yardıma geldiğini dile getirmiştir.

Bu şiirlerde ortak kavramlar da bulunmaktadır. Tütmeyen bacalardan, anasız yavrulardan, sönmüş ocaklardan, savaşlarda ölen erlerden bahsedilmiştir. Anasız ve babasız kalmış yavrular, onlara sahip çıkacak kimsenin kalmayışından bahsedilmiştir. Böylece atasını bilemeden büyüyecek oluşları ele alınmıştır. Ancak daha en başta dendiği gibi Cevad, şiirinde bu durumu bilip, kardeşlerine yardıma geldiğini belirtmiştir. Yani Rıza Tevfik'te daha umutsuz bir durum varken, Cevad'ın şiiri o kadar umutsuz değildir.

Sonuç

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki edebî gelişmeler özellikle Azerbaycan'da dikkatle takip edilmiştir. Türk edebiyatında baskın edebî akım olan Millî Edebiyat, Azerbaycan'da destekçiler bulmuştur. Ahmed Cevad, Azerbaycan'da Millî Edebiyat Akımı'nın önde gelen savunucularından olmuştur. Cevad, şiirlerini Millî Edebiyat'ın ilkelerini dikkate alarak kaleme almış, İstanbul Türkçesini kullanmış ve özellikle Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Rıza Tevfik Bölükbaşı gibi dönemin öncü edebiyatçılarından etkilenmiştir.

Bununla birlikte, Millî Edebiyat'ın onun şiirlerine etkisini incelerken ele alınan şiirler, genellikle 1920 öncesine aittir. İşgal sonrasında yaşadığı ideolojik baskıdan ötürü hislerini daha sembolik ve kapalı bir anlatımı tercih etmesi Millî Edebiyat'ın onun şiirleri üzerindeki etkiyi incelemeyi zorlaştırmıştır. Ayrıca bu dönemde rejim baskısı ile Komünizm yanlısı şiirler kaleme almış, milliyetçi döneminden pişman olduğunu anlatan şiirler de yazmıştır. Yine de bu dönemde İstanbul Türkçesi ile şiirler yazmaya devam etmiş, hece ölçüsünden vazgeçmemiştir.

1920 öncesi şiirlerinde ise Millî Edebiyat'ın etkisi daha rahat görülebilmektedir. Millî Edebiyat'ın ideolojisi olan Türkçülüğu ve Turancılığı şiirlerinde sık sık işlemiştir. Ayrıca hece ölçüsünü kullanmış, şiirlerini sade bir dil ve İstanbul Türkçesi ile yazmıştır. Millî Edebiyat'ın önemli şairlerinden etkilenmiş ve şiirleri bu etki ile şekillenmiştir.

Milliyetçi Türk edebiyatının en önemli şairlerinden olan Ahmed Cevad, 1937 yılında Repressiya'ya kurban gittikten sonra uzun süre yasaklı bir isim olmuştur. Eserleri toplatılmış ve imha edilmiştir. Buna rağmen Azerbaycan edebiyatından silinememiştir. Kendisinden sonra özellikle hürriyet ve Türklük için şiirler yazan şairler için öncü olmuş ve onlar tarafından örnek alınmıştır.

Kaynakça

- Ahmed Cevad, *Ezilsem de Susmaram*, Haz. Ali Seladdin, Bakü, Kitab Klubu, 2017.
- Ahmed Cevad, *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Ali Seladdin, Bakü, Şark-Garp, 2005.
- Ahmet Cevat, *Çırpınırdı Karadeniz*, Haz. Servet Gürcan, Ankara, Göktuğ Ltd., 1990.
- Aslan, Betül, *Kardaş Kömeği (Yardıımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000.
- Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik Basımevi, 1975.
- Biray, Nergis, Sema Eynel, "Ahmed Cevad Ahundzade (1892-1939)", *Kardaş Kalemler*, no: 142, Ekim 2018, s. 6-14.
- Bozkurt, Ali Haydar, *Hüseyinzade Ali Bey*, Ankara, Atatürk kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Bünyadov, Ziya, *Kırmızı Terör*, Bakü, Qanun Neşriyat, 2017.
- Ceylan, Mustafa, *Türk ve Dünya Edebiyatında Öldürülen Şairler 2. Cilt*, Ankara, Başkent Edebiyat, 2017.
- Dilek, İbrahim, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no: 48, Güz 2019, s. 27-82.
- Dilmen, İbrahim Necmi, "Türkçe Şiirler Cereyanına Bir Bakış ve 1905 Edebi Hareketi", *DTCF Yıllık Araştırma Dergisi*, 1940-1941, s. 49-71.
- Mehmet Emin, *Türkçe Şiirler*, Haz. Hasan Kolcu, Fatih Kıran, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2011.
- Memmedli, Afina, *Ahmed Cevad*, Bakü, Elm ve Tahsil, 2010.
- Memmedli SARAÇLI, Afina, "Azerbaycanlı Şair Ahmed Cevad'ın Kars Serüveni", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 1, Bahar 2018, s. 167-174.
- Nagiyeva, Nigar, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, İstanbul, Hiper Yayın, 2017.

Okay, Orhan, "Millî Edebiyat Akımı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/milî-edebiyat-akimi>, (E.T. 17.11.2018)

Ömer Seyfettin, "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, c. II, S. 1, 29 Mart 1327/11 Nisan 1911.

Resultzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Haz. İrfan Murat Yıldırım, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1990

Rıza Tevfik, Haz. Abdullah Uçman, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Sinanoğlu, Mustafa, "İslam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam>, (30. 11. 2019)

Swietochowski, Tadeus, "The politics of a literary language and the rise of national identity in Russian Azerbaijan before 1920", *Ethnic and Racial Studies*, London, vol. 14, 1991, s. 55-63.

Uygur, Erdoğan, "Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7, No. 2, Haziran 2010, s. 150-176.

Yazıcı, Yüksel, *Mehmet Emin Yurdakul*, İstanbul, Toker Yayınları, 1987.

Yeşilot, Okan, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", (Çevrimiçi) <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356229&/%C3%87arlık-C4%B1k-Y%C3%B6netiminde-Azerbaycan-/-Okan-Ye%C5%9Filot->, (E.T. 02.12.2019)

Yıldırım, İrfan Murat, *Bakıp Türkün Bayrağına*, İzmir, Gelecek Matbaacılık ve Yayıncılık, 1992.

Yurdakul, Mehmet Emin, *Turan'a Doğru*, İstanbul, Ergenekon Yayınevi, 1973.

Zenkovsky, Sarge, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983.

Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Haz. Halil İbrahim Şahin, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Ziya Gökalp, *Makaleler II.*, Haz. Süleyman Hayri Bolay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1970.